

Inhoudsopgave

Inleiding bij de vijfde, herziene druk 9

- 1 **Kenschets van de psychologie 13**
 - 1.1 De wetenschappelijke aard van de psychologie 13
 - 1.2 Psychologie: een brede basis en uitgebreide toepassing 20
 - 1.3 De ontwikkeling van de psychologie door de jaren heen 25
 - 1.4 Psychologie in Nederland en Vlaanderen 38
 - 1.5 Samenvatting 42
 - 1.6 Lees- en surfsuggesties 44

- 2 **Omgevingserfelijkheid 47**
 - 2.1 Aanleg of opvoeding? 47
 - 2.2 De achterliggende principes van menselijke genen en erfelijkheid 50
 - 2.3 Onderzoek naar de overerfbaarheid van psychologische kenmerken en gedrag 54
 - 2.4 Samenvatting 67
 - 2.5 Lees- en surfsuggesties 69

- 3 **Het centrale zenuwstelsel 71**
 - 3.1 De structuur van het zenuwstelsel 72
 - 3.2 De werking van het zenuwstelsel 76
 - 3.3 Beïnvloeding van het zenuwstelsel 80
 - 3.4 Samenvatting 85
 - 3.5 Lees- en surfsuggesties 85

- 4 **Motivatie en emotie 87**
 - 4.1 Motivatie 87
 - 4.2 Emoties 95
 - 4.3 Samenvatting 106
 - 4.4 Lees- en surfsuggesties 107

- 5 **Waarnemen 109**
 - 5.1 De zintuigen en hun beperkingen 110
 - 5.2 Menselijke perceptie 111
 - 5.3 Aandacht 115
 - 5.4 Perceptuele organisatie 117
 - 5.5 Perceptuele constanties 122
 - 5.6 Waarnemen en ontwikkeling 124
 - 5.7 Samenvatting 126
 - 5.8 Lees- en surfsuggesties 127

- 6 **Leren** 129
 - 6.1 Wat is leren? 129
 - 6.2 Klassieke en operante conditionering 130
 - 6.3 Enkele belangrijke aanvullingen op de conditionering-theorieën 137
 - 6.4 Cognitieve leertheorieën 143
 - 6.5 Andere vormen van leren 149
 - 6.6 Samenvatting 151
 - 6.7 Lees- en surfsuggesties 151

- 7 **Het geheugen** 153
 - 7.1 Het geheugen 153
 - 7.2 Typen geheugen 154
 - 7.3 Geheugenprocessen 162
 - 7.4 Het impliciete denken van alledag 166
 - 7.5 Samenvatting 168
 - 7.6 Lees- en surfsuggesties 169

- 8 **Automatische processen** 171
 - 8.1 Wat zijn automatische processen? 171
 - 8.2 Affectieve reacties en oordelen 172
 - 8.3 Automatische en de 'vrije wil' 175
 - 8.4 Priming 176
 - 8.5 Samenvatting 182
 - 8.6 Lees- en surfsuggesties 183

- 9 **Ontwikkeling** 185
 - 9.1 Socialisatie 185
 - 9.2 Sociale en emotionele ontwikkeling bij jonge kinderen 189
 - 9.3 Cognitieve ontwikkeling 194
 - 9.4 Morele ontwikkeling volgens Kohlberg 199
 - 9.5 Ontwikkeling in de latere fases van het leven 202
 - 9.6 Samenvatting 208
 - 9.7 Lees- en surfsuggesties 209

- 10 **Intelligentie en persoonlijkheid** 211
 - 10.1 Intelligentie 211
 - 10.2 De persoonlijkheid 219
 - 10.3 Samenvatting 229
 - 10.4 Lees- en surfsuggesties 229

II	Gedragstoornissen en therapieën	231
II.1	Opvattingen over afwijkend gedrag: vroeger en nu	231
II.2	Enkele bekende aandoeningen	234
II.3	Het antwoord van de psycholoog op gedragstoornissen	247
II.4	Heeft psychotherapie effect?	254
II.5	Samenvatting	257
II.6	Lees- en surfsuggesties	257
I2	Sociale invloeden op het gedrag	259
I2.1	Is er sprake van sociale invloed op gedrag?	259
I2.2	Voldoen aan het verzoek van een ander	264
I2.3	Het functioneren in groepen	269
I2.4	Extreme gehoorzaamheid aan autoriteiten	274
I2.5	Samenvatting	281
I2.6	Lees- en surfsuggesties	281
	Literatuur	283
	Trefwoordenregister	293
	Auteursindex	299

Kenschets van de psychologie

In dit hoofdstuk maken we kennis met de psychologie. We geven een brede schets van het vakgebied van de wetenschappelijke psychologie anno nu. We belichten enkele bekende psychologische stromingen en we kijken terug op de ontwikkeling van het vakgebied in Nederland en Vlaanderen.

Competenties

Na bestudering van dit hoofdstuk kun je antwoord geven op de volgende vragen:

- Wat is psychologie nu eigenlijk?
- Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de wetenschappelijke psychologie en *common sense*-kennis over mensen?
- Waardoor kenmerkt de psychologie zich als wetenschap?
- Wat zijn de basisvakken en wat zijn de toepassingsvakken van de psychologie en waardoor onderscheiden deze zich van elkaar?
- Welke psychologische stromingen of scholen zijn door de jaren heen ontstaan?
- Wat is de betekenis van de psychologische scholen of stromingen voor de hedendaagse psychologie?
- Wat zijn de recente ontwikkelingen in de psychologie?
- Welke ontwikkeling heeft de psychologie in Nederland en Vlaanderen doorgemaakt?

1.1 De wetenschappelijke aard van de psychologie

Dit boek gaat over psychologie. Er bestaan in de samenleving, ook binnen de psychologie zelf, *verschillende opvattingen* over wat psychologie nu in feite is. Wie het vakgebied kent, weet dat er, net als bij andere wetenschappen, verschillende noties bestaan over de kern van de psychologie, over hoe de psychologie bedreven dient te worden en over waar de grenzen van het vakgebied liggen. In dit boek zul je kennismaken met een aantal van deze noties. Afhankelijk van de stand van de wetenschap, van vragen en vooral van ontwikkelingen in de samenleving, veranderen de inzichten over de beroepsuitoefening en worden grenzen verlegd. Wat dit betreft is de psychologie niet anders dan andere wetenschapsgebieden.

Bij het begin van de 21^e eeuw bestaat er in de samenleving een grote interesse in de psychologie en haar toepassingen. Vooral de rol van het menselijke gedrag bij

verschillende opvattingen

maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken en de mogelijkheid om vanuit de psychologie een oplossing aan te dragen staan daarbij in de schijnwerpers. Rond 1970 en daarvoor werd in de leerboeken psychologie nauwelijks ingegaan op maatschappelijke vraagstukken. De laatste jaren is in het psychologische onderzoek en onderwijs een duidelijke verschuiving waar te nemen in een meer toegepaste richting. Dit wil zeggen dat men ernaar streeft om inzichten vanuit de psychologische wetenschapsbeoefening toe te passen of te gebruiken ter oplossing van maatschappelijke vraagstukken.

Feitelijk is er geen domein van het menselijk gedrag meer aan te wijzen, waarmee psychologen zich niet hebben beziggehouden. Enkele willekeurige voorbeelden van aandachtsvelden van psychologisch onderzoek zijn: agressie en criminaliteit, bijvoorbeeld in de vorm van voetbalvandalisme en 'zinloos' geweld; de rol van het menselijk gedrag bij de aantasting van het milieu; de bevordering van de veiligheid, bijvoorbeeld door het gebruik van alcohol in het verkeer in te dammen; de rol van het gedrag bij het ontstaan of de oplossing van gezondheidsproblemen. Maar psychologen richten zich ook op de vraag hoe mensen geholpen kunnen worden met het verwerken van traumatische ervaringen, bijvoorbeeld na de verschrikkelijke vuurwerkramp in Enschede van 13 mei 2000 (figuur 1.1).

*menselijk
gedrag en
mentale pro-
cessen*

Figuur 1.1
Verslagenheid
bij brandweer-
mannen als zij
horen dat col-
lega's zijn om-
gekomen

Is psychologie hetzelfde als mensenkennis?

De hedendaagse psychologie bestudeert op wetenschappelijke wijze het *menselijk gedrag en mentale processen*. Bij gedrag moet gedacht worden aan datgene wat vertoond wordt en observeerbaar is in een bepaalde sociale omgeving en in een bepaalde context. Tot het domein van de psychologie behoren echter niet alleen activiteiten die zijn waar te nemen, zoals huilen, lachen, vrijen, schaken of viool spelen. Psychologen rekenen ook mentale processen als leren en denken, geheugen, waarneming, gevoelens en emoties tot hun vakgebied. Een voorwaarde is dat dergelijke functies op een wetenschappelijke wijze zichtbaar gemaakt moeten kunnen worden, dat wil zeggen tot observeerbare gedragingen herleid moeten kunnen worden. Het zichtbaar maken van de genoemde functies kan op ver-

schillende manieren plaatsvinden, bijvoorbeeld door het individu erover te laten vertellen of een vragenlijst te laten invullen (zie figuur 1.2), hardop te laten denken, te laten beschrijven wat hij ziet, hoort, proeft of ruikt, of het kan zichtbaar gemaakt worden met behulp van een geavanceerd technisch instrumentarium. Bij de sociale omgeving en de context waarin het gedrag vertoond wordt, kunnen we denken aan de mensen die in de buurt zijn en die voor het gedrag van het individu een zekere betekenis hebben. In het geval van de foto van de brandweermensen na de Enschedese ramp zijn dit de direct aanwezige collega's. Bij de context moet in dit geval gedacht worden aan de blootstelling aan een extreme situatie met gevaar voor eigen leven, onvoorstelbare grote schade en veel doden en gewonden, ook onder collega-brandweermensen.

Over het algemeen hebben mensen geen wetenschappelijke psychologische kennis nodig om goed te kunnen functioneren in het leven van alledag. Men kan het eigen gedrag beredeneren en is meestal wel in staat om aan te voelen wat anderen beweegt. Mensen hebben *mensenkennis*, die veelal van generatie op generatie overgaat en voor een belangrijk deel gebaseerd is op de ervaringen van alledag. We noemen dit ook wel *common sense*, 'gezond verstand'. *Mensenkennis* is iets wat ieder mens vanaf jonge leeftijd verwerft. Het geeft ons een idee hoe anderen functioneren en wat hun beweegredenen zijn en helpt ons mede te bepalen hoe we ons eigen gedrag

Figuur 1.2
Een pagina uit
de Big Five
persoonlijke-
heids-
vragenlijst
(Hoekstra, H.A.
e.a., 1996)

mensenkennis

common sense

daarop moeten afstemmen. Het is als het ware een gebruiksaanwijzing voor andere mensen. Sommige mensenkennisregels zijn betrekkelijk algemeen van aard, andere iets specifiek. Sommige regels zijn zeer impliciet, andere zeer duidelijk. Altijd zijn ze cultuurgebonden. Mensen zouden in sociaal opzicht niet kunnen functioneren als ze niet geleerd hadden hoe ze met anderen moeten omgaan. Voor de meeste mensen biedt deze mensenkennis dan ook voldoende aanknopingspunten om de juiste keuzes te maken.

Psychologie als wetenschap

systematiek De psychologie onderscheidt zich van mensenkennis vooral door de *systematiek* die de wetenschap eigen is en die tot uiting komt in het via vaste regels uitgevoerde onderzoek en in zorgvuldige waarnemingen, en door de rapportage over de bevindingen (zie tabel 1.1). Bovendien is de psychologie natuurlijk bezig met het ontwikkelen en toetsen van *wetenschappelijke theorieën* over het menselijke gedrag. Door onderzoekers op het gebied van de psychologie in ons land wordt, net als in de meeste andere geïndustrialiseerde landen, overwegend gewerkt volgens een bepaalde *wetenschappelijke systematiek*. Simpel gezegd komt het erop neer dat de onderzoeker datgene wat men denkt te weten (een hypothese, een theoretisch model) zo scherp mogelijk omschrijft en dit in onderzoek door observaties aan de werkelijkheid toetst. Mensenkennis-‘theorieën’ worden nooit op die wijze getoetst. De psychologie kan zich permitteren om gedegen onderzoek te doen en daarop conclusies te baseren. Daarom is de psychologie voortdurend in ontwikkeling. Overigens zullen we in dit boek niet ingaan op psychologische onderzoeksmethoden, het gebruik van statistiek en de wijzen waarop psychologen hun onderzoeksgegevens verzamelen. Daarvoor verwijzen we naar de standaardhandleidingen op dat gebied.

tabel 1.1 Overzicht van belangrijke begrippen in de wetenschappelijke aanpak

<i>theorie</i>	– Een <i>theorie</i> is een samenhangend geheel van uitspraken over een (psychologisch) fenomeen om dit fenomeen te beschrijven en te verklaren, te voorspellen en eventueel te beïnvloeden.
<i>validiteit</i>	– Twee sleutelbegrippen in wetenschappelijk onderzoek zijn validiteit en betrouwbaarheid. – <i>Validiteit</i> verwijst naar de mate waarin de onderzoeker in staat is met zijn instrumentarium te meten wat hij beoogt te meten, bijvoorbeeld “Meet mijn intelligentie?meter” inderdaad intelligentie?”.
<i>betrouwbaarheid</i>	– <i>Betrouwbaarheid</i> heeft betrekking op de herhaalbaarheid van observaties. Meten we nu met een intelligentie‘meter’ een intelligentiescore van 100 bij een persoon, dan moeten we dat volgende week met hetzelfde instrument ook vinden, omdat we ervan uitgaan dat intelligentie niet in een week tijd heel sterk kan veranderen.
<i>observeren</i>	– Psychologen gebruiken verschillende manieren om hun gegevens te verzamelen. Ze kunnen <i>observeren</i> hoe mensen zich in bepaalde natuurlijke situaties gedragen. Ze kunnen een diepgaande analyse maken van een bepaald fenomeen bij een individu of een groep personen met gebruikmaking van diverse typen informatie, dit noemen we de <i>case studie</i> .
<i>case studie</i> <i>survey</i>	Een andere mogelijkheid is dat psychologen een <i>survey</i> uitvoeren, dat wil zeggen mensen bevragen door middel van een schriftelijk of mondeling interview, bijvoorbeeld over hun attitude of gedrag met betrekking tot een bepaald fenomeen. Psychologen voeren ook veelvuldig <i>experimenteel onderzoek</i> uit. Hierbij beïnvloedt de onderzoeker een bepaalde variabele en bestudeert het effect daarvan op een andere variabele. Tabel 1.2 geeft daarover meer informatie.
<i>experimenteel</i>	

Voor de hand ligt de vraag: 'Wat heeft de wetenschappelijke psychologie meer te bieden dan wat men kan beredeneren op basis van mensenkennis, eigen levenservaring of gewoon met gezond verstand?' Het antwoord hierop is dat er een tijd kan komen dat gezond verstand niet meer voldoende is om verschijnselen te verklaren, bijvoorbeeld wanneer men niet meer begrijpt wat er gebeurt, als er *conflicten* zijn tussen mensen die onoplosbaar lijken, of wanneer men met zichzelf in de knoei zit. Dat kan zich voordoen op het individuele vlak, in delen van de samenleving, maar ook in de samenleving als geheel. Denk aan de vraagstukken waarvan eerder sprake was, zoals criminaliteit en agressie, milieu of gezondheid, of de verwerking door de slachtoffers van de vuurwerkramp van hun traumatische ervaringen. Voorbeelden die duidelijk maken dat in zulke situaties behoefte kan bestaan aan de nuchtere, afstandelijke probleembeschrijvingen en de toepassingsgerichte oplossingen die de psychologie biedt om het individu te helpen om zijn problemen de baas te kunnen, of om maatschappelijke vraagstukken te begrijpen en aan te pakken. Veel psychologen zijn in hun werk gericht op het bewerkstelligen van veranderingen, veelal gepaard aan de wens om de kwaliteit van leven van hun cliënten te verbeteren (zie bijvoorbeeld Gale & Chapman, 1984).

conflicten

In zekere zin kan men stellen dat het bestaan van zoiets als mensenkennis de *wetenschappelijke psychologiebeoefening* in de weg staat. Mensenkennis leidt veelal tot onbegrip omtrent de nuttigheid van het onderzoek naar ogenschijnlijk eenvoudige zaken, zoals leerprocessen, motivatie en waarnemen (zie onder meer Roe e.a., 1984). Men zegt dan vaak dat psychologen dingen onderzoeken die iedereen al weet. Gemakshalve vergeet men dat onderzoek heel andere resultaten kan opleveren dan de leek zou verwachten. Bovendien berust veel van wat de leek 'weet' over het menselijk gedrag op onjuistheden. Veel zelfverzonnen verklaringen voor het eigen en andermans gedrag berusten op 'rationalisaties', bedenksels om het geloof in zichzelf te bewaren en om het beeld ten opzichte van anderen te vormen. Deze bedenksels zijn wetenschappelijk gezien vaak onhoudbaar. Psychologisch onderzoek vergroot het inzicht in de werkelijke oorzaken en gevolgen van menselijk gedrag, kan bestaande misvattingen veranderen en een bijdrage leveren aan de oplossing. Overigens moet men het begrip 'leek' hier breed opvatten. Niet alleen burgers, maar ook veel personen met verantwoordelijke bestuurlijke functies in de samenleving kunnen, waar het hun beoordeling van het menselijke gedrag betreft, meestal als leek worden beschouwd.

wetenschappelijke psychologiebeoefening

Een onderzoek met frappante resultaten die indruisen tegen het gezonde verstand is verricht door Stanley Milgram. Deze Amerikaanse onderzoeker toonde aan dat meer dan zestig procent van de gewone burgers in opdracht van een autoriteit bereid is om een ander schade te berokkenen door het toedienen van sterke elektrische schokken; veel meer dan iedereen, ook geschoolde psychiaters, voor mogelijk had gehouden (Milgram, 1974). *Hoofdstuk 12 geeft meer informatie over het onderzoek van Stanley Milgram.* Een ander spraakmakend voorbeeld is het onderzoek naar de eigenaardigheden van het menselijk geheugen, dat is uitgevoerd door onze landgenoot Wagenaar. Uit dit onderzoek bleek onder meer dat mensen zich vaak veel minder kunnen herinneren dan ze zelf denken, en bovendien dat wat ze onthouden vaak gekleurd of geconstrueerd is, waardoor het weinig meer met de werke-

lijkheid te maken heeft. Van Wagenaars expertise wordt veelvuldig gebruikge- maakt bij rechtszaken als het gaat om de herinneringen van getuigen. Hoofdstuk 7 geeft meer informatie over het menselijk geheugen.

Oorzaken en gevolgen van menselijk gedrag

De wetenschappelijke vraag die in de psychologie gesteld wordt, is niet alleen hoe de mens zich gedraagt, maar ook waardoor diens gedrag veroorzaakt wordt. Bovendien richten psychologen zich op de vraag waartoe gedrag leidt, en, als dat nodig is, op de vraag hoe het kan worden beïnvloed. De wens om de oorzaken van het gedrag te kennen, is heel kenmerkend voor de psychologie. Ook wordt gekeken naar de gevolgen van gedrag en naar de voorspelbaarheid van deze gevolgen.

Tabel 1.2 Eenvoudige opzet van een psychologisch experiment, waarbij de onderzoeker vermoedt dat de experimentele behandeling het angstniveau van patiënten kan verminderen

	Proefpersonen worden op basis van toeval aan condities toegewezen, waardoor in principe de gemiddelde angstscore in beide condities gelijk is	Behandelingsfase	Fase na de behandeling
Proefpersonen worden gescreend door onderzoekers om basisniveau afhankelijke variabele (bv. 'angst') vast te stellen	→ Experimentele conditie	→ Ontvangt experimentele behandeling	→ Proefpersoon rapporteert angstniveau
	→ Controle conditie	→ Geen behandeling	→ Proefpersoon rapporteert angstniveau

Een systematisch lager angstniveau bij patiënten uit de experimentele conditie kan worden toegeschreven aan de experimentele behandelingsmethode.

oorzaken en gevolgen Bij het zoeken naar *oorzaken en gevolgen* wordt gekeken naar de factoren die met het gedrag samenhangen, en of er daarbij sprake is van een zekere volgtijdelijkheid: wat veroorzaakt wat? Bij de verklaring van individueel gedrag wordt bijvoorbeeld gelet op de lichamelijke of psychologische eigenschappen van de persoon of diens eerder verworven kennis en verwachtingen, maar ook op de situatie of de context waarin het gedrag zich voordoet. Op welke signalen is het gedrag mogelijk een reactie, wat is de houding van andere personen? Hoe belangrijk zijn deze andere personen, en welke beloningen of gevaren doen zich in die situatie voor? Door te vergelijken en te beschrijven wat met wat samengaat, en door te experimenteren, wordt geprobeerd uit te vinden welke factoren wel en welke niet van belang zijn voor het optreden of uitblijven van het desbetreffende gedrag. Deze factoren noemt men *gedragsdeterminanten*. Het probleem hierbij is dat gedrag meestal

meervoudig gedetermineerd is, dat wil zeggen dat verschillende determinanten onderling op elkaar inwerken, zodat er geen sprake is van een eenvoudige oorzaak-gevolgrelatie. Het in kaart brengen van dergelijke complexe gedragsdeterminanten is geen simpele zaak. Dat is het niet bij individueel gedrag, maar zeker ook niet bij het verklaren van het gedrag in een sociale omgeving, zoals een groep of een organisatie (zie tabel 1.2 voor de opzet van een standaard psychologisch experiment).

Verklaren, voorspellen en beïnvloeden

Er is sprake van een *verklaring* van gedrag wanneer we begrijpen waarom een fenomeen plaatsvond; wanneer we ervan overtuigd zijn dat we een plausibele oorzaak-gevolgrelatie hebben ontdekt. Het is vrij simpel om allerlei verklaringen te bedenken voor gedrag, nadat het desbetreffende gedrag heeft plaatsgevonden. In feite is dit de psychologie die in het leven van alledag wordt toegepast. Elke verklaring achteraf heeft wel iets geloofwaardigs in zich. Het probleem met sommige alledaagse verklaringen van menselijk gedrag is dat ze eigenlijk niets verklaren. Ze zijn zo algemeen en onweerlegbaar dat ze niet te gebruiken zijn om de gebeurtenissen die ze verklaren te voorspellen en te beïnvloeden. Een *voorspelling* van gedrag vindt plaats wanneer een observator van tevoren zegt wat een bepaald organisme in specifieke omstandigheden zal gaan doen. Met behulp van psychologische tests kunnen relevante aspecten van gedrag (bijvoorbeeld in relatie tot de beroepskeuze) gemeten worden. Wanneer voorspellingen niet direct voor de hand liggen, kan een psycholoog met behulp van zorgvuldige metingen bepaalde gedragsaspecten met een zekere mate van betrouwbaarheid voorspellen.

verklaring

voorspelling

Het laatste doel van de moderne psychologie is het bestuderen van *beïnvloedingsprocessen*. Iemand die het woord beïnvloeding hoort in relatie tot psychologie, is in eerste instantie veelal geneigd hiertegen te protesteren. Beïnvloeding heeft in het dagelijkse spraakgebruik niet zo'n positieve betekenis. Vaak wordt dit begrip geassocieerd met propaganda en manipulatieve praktijken, waarbij beïnvloeding wordt gebruikt als psychologisch wapen, of met dictatoriale stelsels en het nastreven van omstreden doelen met slinkse middelen. Begrijpelijkerwijze is men huiverig voor dergelijke ontwikkelingen, zeker als deze geassocieerd worden met de verwerpelijke propagandamachinerie van de nazi's in de Tweede Wereldoorlog. Ook geavanceerde reclametechnieken die gericht lijken op onze onbewuste motieven, angsten en driften, roepen weerstand op.

beïnvloedingsprocessen

Doorgaans echter verdient het begrip beïnvloeding niet zo'n negatief beeld. Hoe vaak probeert iemand in het dagelijkse leven niet bewust of onbewust het gedrag van anderen te beïnvloeden? Denk maar aan de grapjes die de docent tijdens het college vertelt en die erop gericht zijn om de studenten in een positieve stemming te brengen, omdat hij van mening is dat onder deze omstandigheden studenten de stof beter opnemen. Of denk aan de vakbondsonderhandelaar die tijdens een CAO-onderhandeling zijn werkgeversopponent probeert te overreden door middel van argumenten of door dreiging met een staking. Andere voorbeelden zijn de ouder die een effectievere manier tracht te vinden om het gedrag van zijn kind te beïnvloeden, of de arts die een patiënt aanraadt om toch vooral matig te zijn met vet eten, roken of het gebruik van alcohol. Deze vormen van beïnvloeding zijn maat-

schappelijk amper omstreden. Hoewel het soms moeilijk valt te erkennen, is beïnvloeding eigenlijk een normaal aspect van het gedrag van alledag. En juist om die reden is het dus ook een belangrijk onderwerp van de wetenschappelijke bestudering van dat gedrag.

Zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt, maakt men op verschillende niveaus gebruik van beïnvloeding. Op *microniveau* kan het gaan om individuele hulpverlening of begeleiding, veelal in de vorm van korter of langer durende psychotherapie. Op *mesoniveau* gaat het bijvoorbeeld om het realiseren van organisatieverandering of verbetering van werkomstandigheden. Op *macroniveau* betreft het beïnvloeding op grotere schaal waarbij vaak gebruikgemaakt wordt van voorlichting of informatieoverdracht via de massamedia. Vanuit de gezondheidsvoorlichting bijvoorbeeld, waarbij het kort gezegd steeds handelt om gedrag in relatie tot de gezondheid, is de belangstelling voor het realiseren van systematische gedragsbeïnvloeding de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. Dit is niet verwonderlijk, omdat steeds meer de overtuiging terrein wint dat voor tal van medische problemen naast medische maatregelen vooral ook gedrag nodig is dat erop gericht is om ziekten te voorkomen. Via beïnvloedingsprocessen, zoals in het voorbeeld van de arts hiervoor, probeert men het gewenste gedrag op te roepen. Ook op ander gebied kan men pogingen waarnemen om opinies en gedrag van groepen mensen te beïnvloeden. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan de overheid, die de opvattingen en het gedrag van de Nederlandse burger in een milieuvriendelijker richting wil sturen met de campagne *Een goed milieu begint bij jezelf*, die de deelname aan het verkeer veiliger wil maken met *Wie is de Bob?*, of die de burger met minder tegenzin diens jaarlijkse belastingaangifte wil laten invullen *Leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker*.

Studievragen

- Psychologie wordt in de wandelgang vaak verward met het begrip ‘mensenkennis’, dat duidt op via overlevering en eigen ervaring opgedane inzichten in het menselijk gedrag. In welke opzichten verschilt de psychologie van mensenkennis?
- In welke opzichten is er een overeenkomst?
- In dit boek stellen we dat de psychologie de voorspelling, verklaring en beïnvloeding van gedrag bestudeert. Wat wordt daarmee bedoeld?

1.2 Psychologie: een brede basis en uitgebreide toepassing

Wetenschappelijke psychologiebeoefening kan zich op enorm veel verschillende aspecten van het menselijk functioneren richten. We hebben dus een soort systeem nodig om alle aandachtsgebieden te categoriseren. Nu heeft de psychologie, net als de meeste andere wetenschapsgebieden, een kant waar de nadruk sterk ligt op het verder verwerven van theoretisch inzicht, en een kant waarin men tracht de verworven inzichten in de praktijk toe te passen. Het ligt dan ook voor de hand

om dit onderscheid tussen theorie en praktijk te gebruiken. In dit boek sluiten we om die reden aan bij een tweedeling van de psychologie in zogenoemde *basisvakken* en *toepassingsvakken* (gebaseerd op Roe e.a., 1984). Voorbeelden van basisvakken zijn de functieleer, persoonlijkheidsleer, ontwikkelingsleer en sociale psychologie. De bekendste toepassingsvakken zijn de beroepskeuzepsychologie, de onderwijspsychologie en de klinische psychologie (zie tabel 1.3 voor een overzicht). We maken hierbij evenwel de kanttekening dat deze indeling niet geheel overeenkomt met de specialisaties waarin psychologiestudenten nu kunnen afstuderen. We komen daarop later nog terug (zie tabel 1.8 verderop in dit hoofdstuk voor meer informatie over *afstudeerspecialisaties in de psychologie*).

*basisvakken
toepassings-
vakken*

We maken bij de indeling in basisvakken en toepassingsvakken nog een andere belangrijke kanttekening. De indeling in basisvakken en toepassingsvakken kan enigszins misleidend overkomen, als men zou denken dat basisvakken uitsluitend theoretisch van aard zijn en toepassingsvakken uitsluitend gericht op toepassing van wetenschappelijke kennis. Toepassingsvakken, zoals de *klinische psychologie*, zijn echter voor een groot deel theoretisch van aard en basisvakken, zoals de sociale psychologie of de functieleer, kennen allerlei praktische toepassingen. Men komt in basisvakken en toepassingsvakken dezelfde vraagstukken en onderwerpen tegen en er vindt een steeds sterkere vervlechting plaats. Veel theoretisch onderzoek is voortgekomen uit praktische vragen en problemen.

*klinische
psychologie*

De basisvakken zijn algemeen, in die zin dat ze betrekking hebben op vele soorten van gedrag van de mens in allerlei situaties en op allerlei momenten. Hun beperking is dat ze slechts bepaalde facetten bestrijken, zoals het zien, het onthouden, het gevoelsleven of de sociale omgang. Basisvakken stammen uit de sfeer van de wetenschapsbeoefening zelf. Ze berusten op een taakverdeling onder wetenschappelijke onderzoekers. Psychologen die zich vooral met de basisvakken bezighouden, treffen we dan ook voornamelijk aan op plaatsen waar wetenschappelijk onderzoek bedreven wordt: universiteiten, grote wetenschappelijke instituten, soms grote bedrijven. De toepassingsvakken daarentegen komen voort uit praktische problemen die te maken hebben met het gedrag van de mens in een specifieke levenssituatie (school, werk), of rollen die hij vervult (verkeersdeelnemer, consument, delinquent). Binnen dit kader wordt naar allerlei aspecten van het gedrag gekeken. Wanneer we een praktisch werkende psycholoog ontmoeten dan is de kans groot dat deze zich met een van de toepassingsvakken bezighoudt, bijvoorbeeld de klinische psychologie. Psychologen die zich op de toepassing richten, kunnen we overal in de samenleving aantreffen: in ziekenhuizen, arbeidsbureaus, grote en kleinere maatschappelijke organisaties, enzovoort.

In dit boek krijgen de basisvakken van de psychologie ruime aandacht vanwege hun betekenis voor de wetenschappelijke psychologie. Van de toepassingsvakken bespreken we alleen de klinische psychologie wat uitgebreider, omdat in dit gebied de meeste psychologen in de praktijk werkzaam zijn.

Tabel 1.3 Overzicht van basisvakken en toepassingsvakken in de psychologie. Bron: Roe e.a. (1984).

<i>Basisvakken</i>	<i>Onderzoek en theorievorming richt zich vooral op:</i>	<i>In dit boek in:</i>
Functioneleer	Mogelijkheden en beperkingen van de mens, de functies zoals waarnemen, leren, denken, onthouden, enzovoort	Hoofdstukken 4-7
Persoonlijksleer	Verschillen tussen mensen, en de stabiliteit en veranderlijkheid van de menselijke aard of zijn karakter	Hoofdstuk 8
Sociale Psychologie	De wijze waarop mensen elkaar wederzijds beïnvloeden	Hoofdstuk 10
Ontwikkelingsleer	Veranderingen in het gedrag en de gedragsdeterminanten gedurende de levensloop	Hoofdstuk 8
Methodenleer	Hoe oorzaken en gevolgen van gedrag het best onderzocht kunnen worden	--
Theoretische Psychologie	Betrekt de kennis uit de diverse basisvakken op elkaar om de stand van zaken in het vakgebied in kaart te brengen, onder meer vanuit een historisch perspectief	--
<i>Toepassingsvakken</i>		
Beroepskeuzepsychologie	De relatie tussen individu en opleiding en beroep	--
Onderwijspsychologie	Het gedrag van individuen in onderwijssituaties	--
Arbeids- en organisatiepsychologie	De relaties tussen mensen in een werkverband	--
Klinische psychologie	De bestudering, verklaring en beïnvloeding van gedrag dat op een of andere manier als 'ongewenst' wordt bestempeld	Hoofdstuk 9
Economische psychologie	Gedrag dat te maken heeft met schaarste en de uitwisseling van geld of goederen	--

Psychologische functioneleer

psychologische functioneleer In de *psychologische functioneleer* worden de 'functies' bestudeerd waartoe de mens in staat is. Men verstaat daaronder aspecten als waarneming, leren, denken, onthouden, vergeten en dergelijke. Een korte blik op de inhoudsopgave van dit boek laat zien dat we op deze aspecten in de volgende hoofdstukken uitgebreid terugkomen, omdat ze in feite het kennisfundament leggen onder de andere theorieën over het menselijke gedrag.

Persoonlijksleer

persoonlijksleer De *persoonlijksleer* richt zich met name op de verschillen tussen en overeenkomsten van mensen op het vlak van wat men 'karakter' noemt, dat samenspel van eigenschappen en psychologische kenmerken dat ieder mens tot een uniek per-

soon maakt. Deze eigenschappen en kenmerken kunnen op tal van aspecten betrekking hebben: de wijze waarop mensen waarnemen, handelen, cognitieve en emotionele ontwikkeling, enzovoort.

Klinische psychologie

De *klinische psychologie* richt zich op de bestudering, verklaring en beïnvloeding van gedrag dat op een of andere manier als ‘ongewenst’ wordt bestempeld, door de persoon zelf, of door diens omgeving. Het gaat hierbij om stoornissen of problemen in het denken, het waarnemen, het gevoelsleven of de omgang met anderen, maar bijvoorbeeld ook om lichamelijke klachten die het gevolg zijn van chronische ziekten, die zodanig van aard zijn dat ze het functioneren van het individu in ernstige mate belemmeren. Determinanten van dergelijke stoornissen worden bijvoorbeeld gezocht in de levenssituatie (het gezin, het werk), maar ook in ervaringen tijdens de kinderjaren of in biologische processen. De klinische psychologie schenkt daarbij veel aandacht aan de persoonlijke verwerking, de manier waarop het individu omgaat met zijn omgeving. Dit wordt vaak gezien als een kwestie van de persoonlijkheid. Uiteraard onderzoekt de klinische psychologie ook de mogelijkheden om gesignaleerde problemen op te lossen via therapie of te voorkomen via preventieve maatregelen.

*klinische
psychologie*

Sociale psychologie

Het basisvak *sociale psychologie* richt zich primair op de wijze waarop mensen elkaar beïnvloeden. Het gaat daarbij om de bestudering van twee vragen: Welke invloed hebben individuen op ‘sociaal gedrag’, en welke invloed hebben sociale factoren op individueel gedrag? Een bekende definitie van de sociale psychologie is van Allport (1968):

*sociale
psychologie*

Sociale psychologie is de poging tot begrip en verklaring van de wijze waarop gedachten, gevoelens en gedrag beïnvloed worden door werkelijke, voorgestelde of de geïmpliceerde aanwezigheid van andere wezens. (p. 3)

De opkomst van de sociale psychologie in Nederland is met name na de Tweede Wereldoorlog sterk beïnvloed door het verblijf van vooraanstaande Amerikaanse psychologen in ons land. De sociale psychologie is zeer veelvormig, wat onder meer blijkt uit het soort problemen dat in sociaal-psychologisch onderzoek wordt aangepakt. Deze problemen lopen uiteen van intieme relaties tussen mensen tot de risicobeleving van zaken als kernenergie of criminaliteit. De veelvormigheid is een uitvloeisel van het gegeven dat sociaal psychologen zich in principe met alle sociale aspecten van het menselijk denken en handelen kunnen bezighouden.

Psychologie en andere gedragswetenschappen

Psychologie is niet de enige discipline die zich met de mens en zijn gedrag bezighoudt. Ook medici en psychiaters, economen, juristen en opvoedkundigen houden zich hiermee bezig. Waarin verschilt de psychologie van deze andere disciplines en waar liggen de raakvlakken? De medische disciplines proberen het gedrag

Tabel 1.4 De arbeidsmarkt voor psychologen op basis van een survey onder lezers van het blad *Intermediair* uitgevoerd in 1996. Bron: Bos e.a. (1997).

<i>Meest voorkomende functies</i>	<i>Percentage</i>
Klinisch psycholoog	15.8
Organisatie-adviseur	5.1
Hoofd / medewerker P&O / PZ	4.3
Onderzoeker / onderwijskundige	4.2
Algemeen directeur	4.1
Beleidsfunctionaris	4.1
Stafdocent / wetenschapper	3.6
Overig onderwijs / opleidingfunctionarissen	3.6
Overige functies maatschappelijke dienstverlening	3.5
Trainer	3.2
Adviseur werving en selectie	2.8
Personeelsfunctionaris	2.6
Aio/oio	2.1

psychofysiologie
psychotherapie

te herleiden tot lichamelijke processen op het niveau van organen, cellen, of onderdelen van cellen. Het gaat daarbij uitsluitend om stoffelijke zaken en processen (mechanismen, elektrische en chemische systemen). Het aspect van de zingeving door de mens van waarnemingen, gevoelens, en dergelijke speelt geen rol. Deze wetenschappen sluiten goed aan bij een onderdeel van de psychologie dat 'functioneel' wordt genoemd. Er is zelfs sprake van een duidelijk overgangsgebied – de *psychofysiologie* – waar psychologische en fysiologische onderzoekers multidisciplinair werk verrichten. De psychiatrie bevindt zich op het randgebied met de medische disciplines en richt zich uitdrukkelijk op de mens met ernstige geestelijke problemen: angsten, wanen, gedragsstoornissen, enzovoort. De psychiater is een gespecialiseerde arts, die dus ook medicatie kan voorschrijven. Een klinischpsycholoog kan zich op dezelfde problemen richten, maar diens interventiemogelijkheden zijn beperkt tot *psychotherapie* (in hoofdstuk 11 gaan we uitgebreid in op *psychotherapie*). Pedagogen en andragogen houden zich eveneens met de mens en zijn gedrag bezig, maar vanuit een andere, opvoedkundige invalshoek. Sociologen, economen en juristen richten zich voornamelijk op het functioneren van allerlei onderdelen van de samenleving, zoals het gezin, het bedrijf, de kerk, de tv, de economie, de staat, de politieke partijen, enzovoort, zonder daarbij nadrukkelijk het individuele gedrag te willen verklaren. Als vanuit deze disciplines wordt gezocht naar determinanten van individueel gedrag, bevindt men zich in het overgangsgebied naar de sociale psychologie.

Studievragen

- Geef aan wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de basisvakken en de toepasingsvakken in de psychologie.
- Waarin verschilt het werk van de klinisch psycholoog van dat van een psychiater of een jurist?

1.3 De ontwikkeling van de psychologie door de jaren heen

Het voorgaande wekt wellicht de indruk dat psychologen het onderling tamelijk eens zijn over de aard en de gewenste methodiek van de psychologie. Er heeft tussen onderzoekers echter niet altijd zo'n overeenstemming bestaan over de manier waarop de psychologische werkelijkheid onderzocht zou moeten worden. Er is pas sinds het einde van de vorige eeuw sprake van een wetenschappelijke benadering van de psychologie. In vergelijking met andere wetenschapsgebieden (wiskunde, biologie, filosofie) is de psychologie dus nog betrekkelijk jong. In feite wordt de ontwikkelingsgeschiedenis van de psychologie gekenmerkt door het successievelijk opbloeien en tot verval komen van een aantal *psychologische scholen* of stromingen, met hun eigen wetenschapsfilosofische beginselen en specifieke methoden van onderzoek. Met het begrip psychologische school bedoelen we hier een groep mensen die meestal van een bepaald standpunt uitging of die, soms dogmatisch, een bepaald werksysteem hanteerde.

psychologische scholen

Veel scholen kennen een grote leider of exponent. Deze personen zijn soms ook buiten het directe terrein van de psychologie bekend, zoals Freud, Skinner of Maslow. Sommige (leden van) scholen hebben baanbrekend werk verricht. Andere scholen gaven, wat meningen, theorieën en methodes betreft, de teneur van de psychologie van hun tijd aan. Een aantal van deze scholen heeft begrippen en technieken opgeleverd die ook in de hedendaagse psychologie nog gehanteerd worden. In dat opzicht zou men kunnen zeggen dat de huidige wetenschappelijke benadering van de psychologie een synthese is van dergelijke historische benaderingen. De psychologie is voortdurend in beweging. Ook tegenwoordig worden nog veel nieuwe inzichten en denkbeelden ontwikkeld. En die drukken niet alleen hun stempel op de huidige psychologiebeoefening, maar ook op die van de toekomst. We zullen hierna enkele van de bekendere historische scholen en nieuwe benaderingen onder de loep nemen.

Structuralisme

Een pionier van de wetenschappelijke benadering in de psychologie is de Duitser *Wilhelm Wundt* (1832-1910). Deze vestigde in 1879 in Leipzig het eerste psychologische laboratorium. Hij was bovendien de eerste die de discipline als wetenschapsgebied beschreef en in kaart bracht wat er in zijn tijd al aan psychologisch onderzoek werd verricht. Wundt is daarnaast bekend geworden door de gedachte dat complexe mentale processen bestaan uit reeksen van meer elementaire processen, die afzonderlijk zouden kunnen worden geobserveerd. Hiermee legde hij de basis voor de psychologische stroming die tegenwoordig het cognitivisme wordt genoemd. Toch wordt Wundt in de meeste tekstboeken genoemd als de grootste pleitbezorger van het *structuralisme*. Overigens moet hierbij worden vermeld dat deze term voor het eerst werd gebruikt door de Engelsman Edward Titchener (1867-1927), die naar Leipzig was getogen om bij Wundt te promoveren.

Wilhelm Wundt

structuralisme

Figuur 1.3
Wilhelm Wundt
(1832-1920)

introspectie

Zowel Wundt als Titchener meenden dat het doel van de psychologie was om bewuste ervaringen te analyseren in termen van basiselementen. Men bestudeerde dergelijke ervaringen om meer te weten te komen over de *structuur* van het waarnemen, het geheugen, het denken, enzovoort. In die tijd beschouwde men de psychologie als de wetenschap die zich bezig diende te houden met bewustzijnsprocessen en dus niet met gedrag. De methode van onderzoek was *introspectie* (dat wil zeggen systematische zelfobservatie). De proefpersonen moesten leren verslag te geven van de elementen die zij in hun ervaring vonden, zonder daarbij in te gaan op de logische betekenis of de

praktische waarde van deze elementen. Zo liet Wundt proefpersonen in zijn laboratorium introspectie bedrijven aan de hand van het luisteren naar melodieën, het bekijken van schilderijen en dergelijke, en liet hij hen deze ervaringen beschrijven. De introspectie is een zeer moeilijk toe te passen methode en de validiteit ervan wordt door velen betwijfeld. Dat wil zeggen dat men niet zeker weet of men met deze methode werkelijk meet wat men beoogt te meten. Dit is voor wetenschappers natuurlijk niet acceptabel. De onderzoeksmethode wordt tegenwoordig dan ook niet meer toegepast. De critici van het structuralisme waren van mening dat Wundt en zijn leerlingen erg veel nadruk legden op de statische structuur van de geest, in de vorm van basiselementen, en te weinig belangstelling toonden voor de dynamische kant.

Functionalisme

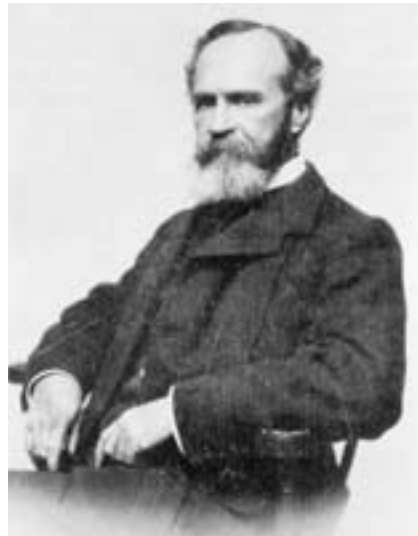
*functiona-
lisme*

De functionalistische school is, zoals algemeen wordt aangenomen, ontstaan in de Verenigde Staten. Tot de belangrijkste vertegenwoordigers van het *functionalisme* worden John Dewey (1859-1952, Universiteit van Chicago) en William James (1842-1910, Harvard) gerekend. James wordt tegenwoordig beschouwd als een groot denker, schrijver en docent, die een grote rol heeft gespeeld bij het in bredere kring bekend maken van psychologische inzichten. Theoretisch gezien dient het functionalisme geplaatst te worden binnen het darwinisme. Het kent een sterk biologische oriëntatie. Dewey is vooral bekend geworden door zijn werk over reflexen. Het functionalisme richtte zich, in tegenstelling tot het structuralisme, op de veranderende en *dynamische kwaliteiten* van het bewustzijn. Zoals de naam al doet vermoeden gaat het functionalisme ervan uit dat het bewustzijn een functie, een doel heeft. De functionalisten meenden dat de psychologie niet tot doel had om vaststaande aspecten van het bewustzijn te analyseren, maar om te trachten na te gaan op welke wijze mensen het bewustzijn doelbewust en doelgericht gebrui-

*dynamische
kwaliteiten*

ken. Dit verschaft de psychologie een sterk praktisch karakter. Volgens James (1890) kon men het verschil van aanpak tussen de functionalisten en de structuralisten het beste uitleggen met het beschrijven van een huis. Volgens hem waren de structuralisten van mening dat je dit moest doen door iedere steen afzonderlijk te snappen. James meende echter dat je, om een huis te snappen, je eerst moet afvragen waartoe een huis dient, dan het geheel moet beschouwen en vervolgens moet bekijken hoe het zijn doel vervult. Bij het begrijpen van de menselijke geest zou je volgens James op eenzelfde manier te werk moeten gaan.

Tot de essentiële kenmerken van het functionalisme behoren: het nogal biologisch georiënteerde onderzoek naar verschillende menselijke functies, en de overgang die deze school vormde van de subjectieve naar de objectieve psychologie. Enige kenmerkende onderzoeken vonden plaats op terreinen als het functioneren van de mens in de fabriek, met als onderzoeksvragen: 'Waardoor ontstaan bedrijfsongevallen?' en: 'Welke oorzaken zijn hiervoor aan te wijzen?' De snelle industriële ontwikkelingen in de westerse wereld van die tijd zijn aan deze belangstelling natuurlijk niet vreemd. Ander onderzoek richtte zich op de betekenis van de intelligentie en stelde zich tot doel om intelligentietesten te ontwikkelen. Uit deze voorbeelden blijkt wel dat de functionalisten actief waren op het terrein van toegepast wetenschappelijk onderzoek, vooral op het terrein van industrie en onderwijs; domeinen waarop nu de sociale psychologie zich richt.

Figuur 1.4
William James
(1842-1910)

Behaviorisme

Het *behaviorisme*, een van oorsprong Amerikaanse school, geldt als een reactie op het structuralisme en werd sterk beïnvloed door het functionalisme. Kenmerkend voor het behaviorisme is het streven naar een *objectieve en wetenschappelijke psychologie*. De behavioristen (*behavior* betekent gedrag) wilden het gedrag bestuderen, niet het bewustzijn. Ze wilden gedrag van buitenaf observeren en meten, zonder gebruik te maken van introspectie, een methode die door hen afgewezen werd. Het behaviorisme werd sterk beïnvloed door de natuurwetenschappelijke methode. Dit kwam tot uiting in de voorkeur voor experimenteel onderzoek en voor toetsbare hypothesen en theorieën. Deze voorkeur is ook tegenwoordig nog kenmerkend voor het psychologische onderzoek. Een opmerkelijk verschil met het structuralisme en functionalisme is dat behavioristen naast het menselijk gedrag ook diergedrag bestudeerden, en daarin op zoek waren naar parallellen tussen

behaviorisme

*objectieve en
wetenschap-
pelijke
psychologie*

Figuur 1.5
John Watson
(1878-1958)

John Watson

mens en dier. Uiteraard kwam deze interesse voort uit de ideeën van Darwin, die stelde dat, als mensen biologisch verwant zijn aan dieren, er ook in het gedragsdomein een zekere verwantschap moest bestaan. Gezien dit uitgangspunt is het niet verwonderlijk dat veel van het behavioristische onderzoek werd uitgevoerd met behulp van proefdieren.

Als grondlegger van het behaviorisme wordt *John Watson (1878-1958)* beschouwd. Hij meende dat de psychologie alleen van een solide grondslag kon worden voorzien door onderzoek dat zich richtte op gebeurtenissen die door minimaal twee mensen konden worden geobserveerd. Hij vestigde de aandacht

op het belangrijke onderscheid tussen persoonlijk (subjectief) en algemeen (objectief) waarneembare gebeurtenissen. Het behaviorisme moet worden gezien als de school die de psychologie kwantificeerde en het gebruik van statistische analysetechnieken bevorderde. Psychologie veranderde daarmee van een studie van de geest in een studie van gedrag. Binnen het behaviorisme was het begrip 'geest' absoluut niet bruikbaar als onderzoeksobject; alleen het meer elementaire gedrag bood voldoende aanknopingspunten om te worden bestudeerd. Watson was gefascineerd door wat hij kon leren van het gedrag van dieren, zonder zich ook maar te bekommeren om zoiets als 'geest'. Er werden theorieën ontwikkeld die veranderingen in het gedrag van het dier rechtstreeks koppelden aan veranderingen in de omgeving. Stimulus en respons werden sleutelbegrippen in onderzoek en theorievorming. Het onderzoek concentreerde zich op het proces van verandering van individueel gedrag, of 'leren' zoals het veelal werd genoemd. Dit proces werd voornamelijk bestudeerd in termen van bepaalde responsen en de stimuluscondities die deze veroorzaakten. In 1913 publiceerde Watson een spraakmakend artikel waarin hij zijn ideeën over het behaviorisme uiteenzette. Veel Amerikaanse psychologen ontvingen zijn ideeën met groot enthousiasme, en binnen enkele jaren was de heersende school van het structuralisme vervangen door het behaviorisme. De populariteit van het behaviorisme zou voortduren tot het midden van de jaren zestig. Een van de opvolgers van Watson was *B.F. Skinner (1904-1990)*, die in 1938 zijn boek *The behavior of organisms* publiceerde en daarna beschouwd werd als de leidende kracht achter het behaviorisme (in hoofdstuk 6 komen leren, conditioneringsprocessen en het werk van Skinner uitgebreid aan de orde).

B.F. Skinner

ethologie

Zo rond 1930, toen het behaviorisme in Amerika uitermate populair was, ontstond in Europa een geheel ander type gedragsstudie, namelijk de *ethologie*, onder leiding van de Oostenrijker Konrad Lorenz (1903-1989) en onze landgenoot Nikolaas Tinbergen (1907-1988), die in 1973 voor zijn werk de Nobelprijs ontving. Hoewel

Lorenz en Tinbergen voornamelijk in diergedrag geïnteresseerd waren en niet zozeer in de mens, is het min of meer logisch dat hun werk en dat van de Amerikaanse behavioristen, dat zich immers ook sterk op diergedrag richtte, elkaar beïnvloedden. Niettemin is er toch sprake van grote verschillen tussen de behavioristische en ethologische benaderingen. Behavioristen richtten zich met veel enthousiasme op leerprocessen als grondslag voor het functioneren. Ethologen constateerden echter dat dieren ook in staat waren om zeer complexe gedragingen uit te voeren, zoals de vogeltrek, ogenschijnlijk zonder dat daarbij sprake was van leerprocessen zoals die waren gedefinieerd door de behavioristen. Zij verklaarden dit gedrag door instincten, gedragspatronen gericht op de overleving van de soort, die geprogrammeerd zouden zijn in het dierlijke zenuwstelsel.

Figuur 1.6
Lorenz met
kuikentjes

Een bijzonder fascinerend onderwerp van ethologisch onderzoek betreft het verschijnsel *inprenting*. Deze term wordt specifiek gebruikt om complexe, instinctmatige gedragingen bij bepaalde dieren te beschrijven. In tegenstelling echter tot het instinct zijn ingeprinte gedragingen niet aangeboren maar verworven. Inprentingsgedrag komt alleen voor als het dier op het juiste moment (in de 'kritische' periode) blootgesteld is aan de juiste stimulus (een *releaser* genaamd). Het duidelijkst en uitgebreidst onderzochte voorbeeld van inprenting betreft het 'volggedrag' van bepaalde soorten pasgeboren vogels en zoogdieren. Over het algemeen zullen vogels als eenden, ganzen en kippen en zoogdieren als zebra's, elanden, geiten en herten het eerste bewegende of grote object dat ze tijdens een kritische periode zien, volgen en zich eraan hechten alsof het hun moeder was. Lorenz ontleende een gedeelte van zijn bekendheid aan een film waarin hij al zwemmend te zien is met drie gelukkige gansjes achter zich aan, die hem overal volgen. Hij zorgde ervoor het eerste bewegende object te zijn dat de gansjes, vers uit het ei, zagen. Had hij drie à vier dagen gewacht, dan zou de inprenting niet zijn opgetreden. Omdat we in dit boek de nadruk leggen op het menselijke gedrag, zullen we de ethologie hier verder laten voor wat het is.

inprenting

releaser

fysiologische psychologie Zowel het behaviorisme als de ethologie hebben invloed gehad op de *fysiologische psychologie*. Zoals de naam al doet vermoeden staat hierbij ter bestudering van het menselijk gedrag de aandacht voor de fysiologie centraal, met name de fysiologie van het zenuwstelsel. Een van de eerste fysiologisch-psychologen was Karl Lashley (1890-1958), een leerling van Watson. Lashley concludeerde naar aanleiding van zijn experimentele werk met dieren, dat complex gedrag niet bestaat uit een aaneenschakeling van reflexen, zoals Watson had gesteld. Hij stelde dat complex gedrag het gevolg is van complexe neurale programma's, die in de hersenen worden uitgevoerd, mede beïnvloed zijn door erfelijkheid, en door ervaringen gevormd en veranderd kunnen worden. In dit boek zullen we in verschillende hoofdstukken aandacht schenken aan de vraag hoe biologische en psychologische processen elkaar beïnvloeden.

Gestalt

Gestalt-psychologie Omstreeks 1910 begon de *Gestaltpsychologie* zich te ontwikkelen in Duitsland. Max Wertheimer (1880-1943) vond de psychologie van dat moment te beperkt en onderzocht zaken als het geheugen en waarnemingsdrempels, die hij als interessanter bestempelde. We komen hier in latere hoofdstukken nog uitgebreid op terug. Hij kwam spoedig terecht bij het verschijnsel van het negatieve nabeeld. Dit is een verschijnsel dat wordt gekenmerkt door voortgaande prikkeling van het oog, terwijl de prikkel feitelijk is verdwenen. Wanneer men in sterk licht kijkt en daarna een andere kant uitkijkt, ziet men nog steeds (gedurende enige seconden) het licht. De term negatief duidt er hier op dat men een andere kleur waarneemt dan de oorspronkelijke kleur van het licht. In 1912 publiceerde Wertheimer een artikel over het zogenoemde *Phi-fenomeen*. Neem een knipperend lichtje tegen een donkere achtergrond dat ongeveer twintig keer per seconde knippert. Een tweede lichtje, op niet te grote afstand, dat met dezelfde frequentie maar alternerend knippert, wordt niet waargenomen als een tweede lichtje – het lijkt erop alsof het lichtje zich verplaatst. (Veel kerstboomverlichting maakt gebruik van dit fenomeen.) Volgens Wertheimer kon dit niet worden begrepen vanuit het structuralistische denken van Wundt en Titchener. Het verschijnsel wordt niet veroorzaakt door de afzonderlijke lichtjes, maar is het product van een proces dat zich in de menselijke geest afspeelt.

Gestalt Het Duitse woord *Gestalt* (dat zoveel betekent als 'georganiseerd geheel' of 'gehele vorm') wijst op het centrale idee van de Gestaltpsychologie: dat men in fenomenen een bepaalde organisatie kan herkennen. Een bekend uitgangspunt in dit verband is: 'Het geheel is meer dan de som der afzonderlijke delen.' Keer op keer toonden de Gestaltpsychologen aan dat zowel bij zintuiglijke waarneming als bij gedrag de gehelen niet de som zijn van de delen, maar dat gehelen zelf bepaalde eigenschappen bezitten. Volgens de Gestaltbenadering moet men de behavioristische neiging vermijden om fenomenen te reduceren tot de kleinste mogelijke samenstellende delen. Het menselijke gedrag moet als een gestructureerd geheel worden gezien, eerder in grotere 'molaire' dan in kleinere 'moleculaire' eenheden. De Gestaltpsychologie wees elke vorm van reductionisme af, niet alleen de behavioristische re-

ductie van complex gedrag in elementaire eenheden (stimulus en respons), maar ook het reductionisme van de psychoanalyse, die ervan uitgaat dat menselijk gedrag kan worden verklaard uit de ervaringen in de vroege kindertijd. (De psychoanalyse wordt verderop in dit hoofdstuk behandeld.) Een meer 'holistische' benadering van het menselijke gedrag werd nodig geacht en de bestudering van waarneming en denkprocessen zou een goed uitgangspunt bieden. Dat het geheel meer is dan de som der delen blijkt volgens de Gestaltpsychologen ook bij de menselijke waarneming. De mens neemt waar in gehelen en niet in de afzonderlijke delen (huizen in plaats van bakstenen, een bos in plaats van afzonderlijke bomen, enzovoort). Dit standpunt bracht Wertheimer en andere Gestaltpsychologen in conflict met de Amerikaanse behavioristen. Watson verklaarde gedrag uitsluitend in termen van gewoonten en geconditioneerde reflexen. Gestaltpsychologen stelden dat de menselijke ervaringswereld te rijk en te betekenisvol is om in dergelijke reductionistische termen verklaard te worden.

De Gestaltpsychologie kreeg in de jaren dertig een grote invloed in de psychologie, als tegenwicht tegen het vroege behaviorisme, en werkt nog steeds door, onder andere in de *reclame* en in de grafische wereld. De meeste bekende Gestaltpsychologen ontvluchtten in de jaren dertig nazi-Duitsland en gingen elders, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, aan het werk. Hierdoor raakte hun werk ook bij de Amerikanen bekend. De Gestaltpsycholoog die ongetwijfeld de grootste bijdrage leverde aan de sociale psychologie was *Kurt Lewin*. Deze distantieerde zich enigszins van het werk van de andere Gestaltpsychologen en benadrukte dat gedrag altijd een functie is van het gehele krachtenveld dat op een bepaald moment werkzaam is. Deze krachten kunnen bestaan uit aspecten van de persoonlijkheid en de sociale situatie waarin het individu zich bevindt. Gedrag heeft altijd betrekking op het gehele veld, niet op enkele krachten. Lewin stelde dan ook dat er behoefte bestond aan een veldtheorie, waarvoor hij het belangrijkste theoretisch kader aangaf. Een sleutelbegrip in dit model is *levensruimte*, de totale situatie die op een bepaald moment voor een persoon bestaat. Alleen door de levensruimte te kennen, kan men volgens Lewin het gedrag begrijpen. De sociale psychologie vormde een vruchtbare bodem voor de invloed van Lewin en zijn veldtheorie (Lewin, 1935). Met zijn theorie overbrugde hij niet alleen de kloof tussen individu en groep, maar zette hij ook aan tot een zorgvuldige bestudering van sociaal gedrag (in hoofdstuk 12 gaan we nader in op de veldtheorie van Lewin).

reclame

Kurt Lewin

levensruimte

Figuur 1.7
Kurt Lewin
(1890-1947)

Psychoanalyse

Figuur 1.8
Sigmund Freud
(1856-1939)

Sigmund
Freud

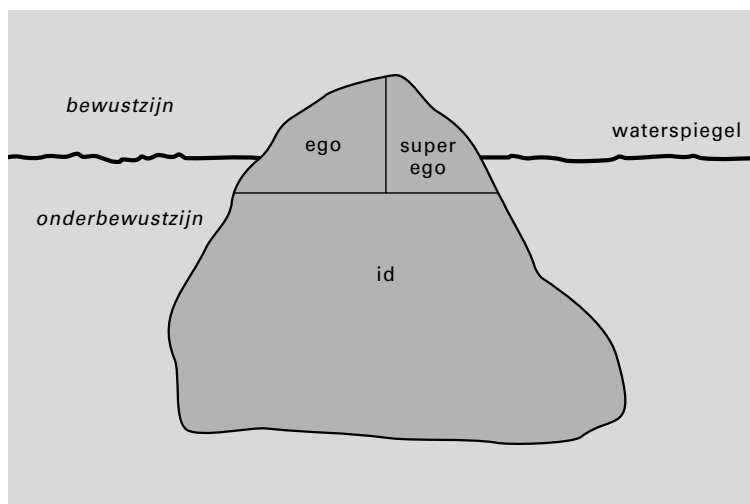
Min of meer op hetzelfde moment als de hiervoor geschetste ontwikkelingen in de experimentele (dier)psychologie ontstonden op een geheel andere plaats inzichten en denkbeelden over het menselijke gedrag, namelijk in de spreekkamers van klinici die zich bezighielden met de behandeling van individuen in psychische nood. Wellicht de bekendste en succesvolste van deze klinici was *Sigmund Freud* (1856-1939), die aan de wieg stond van de psychoanalyse. De letterlijke betekenis van het woord psychoanalyse is: het uiteenraffelen (analyseren) van de menselijke geest (*psyche*). Dit geschiedt door middel van bepaalde technieken. Het doel is het bewerkstelligen van een therapeutisch (genezend) proces bij perso-

psychoanalyse nen met neurotische klachten. De *psychoanalyse* is voornamelijk gebaseerd op theorieën over het onderbewuste en benadrukt *onbewuste drijfveren*. De rechtstreekse invloed van Freud op de psychologie begon in het laatste deel van de vorige eeuw in Wenen en eindigde rond 1930. De invloed van Freud is lang na zijn dood nog altijd merkbaar. De psychoanalyse heeft een enorme invloed gehad op het beeld dat het publiek van de psychologie heeft. Wie heeft nooit gehoord van de seksuele symboliek van de psychoanalyse? De psychoanalyse mag zich nog steeds in een grote populariteit verheugen; er worden veel psychoanalytische vaktijdschriften uitgegeven en er zijn nog vele psychoanalytische instituten.

onbewust proces Het werk van Freud is zeer omvangrijk. Een belangrijk thema daarin is het begrip ‘*onbewust proces*’. Freud stelde dat motieven, ideeën en herinneringen in de menselijke persoonlijkheid veelal bestaan buiten het bewustzijn. De menselijke geest, met de subsystemen id, ego en superego, zou men zich kunnen voorstellen als een ijsberg, waarvan een klein, zichtbaar gedeelte het bewustzijn representeert (zie figuur 1.10). Het grotere stuk onder de zeespiegel stelt het onderbewuste gedeelte van de geest voor. Veel van wat zich in het onderbewustzijn bevindt, wordt verdrongen. In hoofdstuk 10 gaan we nader in op de subsystemen id, ego en superego. Freud stelde dat het bewuste deel van de menselijke geest pijnlijke of onplezierige ideeën onderdrukt of wegschuift. Onplezierige ideeën maken angstig. Hij stelt dat men voornamelijk door seksuele en agressieve ideeën angstig wordt, want veel van deze ideeën zijn in conflict met de eigen morele code, het geweten. De strijd tussen de driftmatige impulsen en het geweten is de bron van een mentale en emotionele spanning die Freud *neurose* noemde. Door middel van een techniek die bekend staat als de *vrije associatie* kunnen verdrongen gedachten bereikbaar gemaakt

vrije associatie

worden voor het bewustzijn. Iemand in analyse moet, liggend op een sofa, alles vertellen wat in hem opkomt op basis van willekeurige associaties, waarbij elke censuur door schaamte of schuldgevoelens vermeden moet worden. Freud ging ervan uit dat, als een neurotisch individu inzicht verwerft in de betekenis van zijn verdrongen ideeën voor zijn psychische conflicten, deze conflicten daarmee het grootste deel van hun werkzaamheid zouden verliezen.

Figuur 1.9
Freuds voor-
stelling van de
menselijke
geest

Behavioristisch georiënteerde psychologen stonden nogal sceptisch tegenover Freuds nadruk op de diepgewortelde oorsprong van de motivatie voor gedrag. Zij waren immers gewend om te denken in termen van de directe stimulussituatie. Bovendien hanteerde Freud een betrekkelijk onwetenschappelijke werkwijze door gebruik te maken van niet-exact gedefinieerde begrippen en verstrekkende generalisaties. De psychoanalyse heeft vooral invloed gehad op de klinische psychologie en de psychiatrie. Freud deed de meeste van zijn klinische bevindingen, onder meer over het belang van onbewuste motieven en *verdringing*, vóór het jaar 1900. Pas na 1920 zette hij zijn belangrijkste systematische theorieën op papier, zoals zijn theorie over levens- en doodsinstituten (die hij respectievelijk *eros* en *thanatos* noemde) en zijn persoonlijkheidstheorie (zie verder hoofdstuk 10). Hoewel Freud al rond 1920 in een aantal tekstboeken werd aangehaald, nam de psychoanalytische theorie als gevolg van deze publicaties na 1930 een belangrijke plaats in. De invloed van Freuds navolgers, zoals Karen Horney, Erich Fromm, Harry Stack Sullivan en Erik Erikson, was zelfs nog groter. Deze theoretici verzetten zich tegen Freuds oorspronkelijke instincttheorieën en legden de nadruk op de sociale oorsprong van fundamentele motieven.

De psychoanalyse heeft niet geleid tot een plotselinge of alomvattende revolutie in de psychologie, zoals dat bijvoorbeeld bij het behaviorisme wel het geval is geweest. Maar de psychoanalyse heeft wel aangetoond meer te zijn dan slechts een modieus idee. In de hoofdstukken 9-11 komen we op de psychoanalyse terug.

verdringing

eros
thanatos

Humanistische psychologie

humanistische psychologie

Evenals de psychoanalyse vindt ook de *humanistische psychologie* haar oorsprong in de klinische wereld, alleen is zij van veel recenter datum. De humanistische school ontstond omstreeks 1954. In die tijd meende een aantal Amerikaanse psychologen dat het met de psychologie de verkeerde kant uitging. Er waren toen in de Verenigde Staten twee belangrijke psychologische stromingen: het behaviorisme en de psychoanalyse. De humanistische psychologen meenden dat er een nieuwe, echte, menselijke psychologie moest komen, die zich zou bezighouden met onderwerpen als liefde, geluk, zelfontplooiing en dergelijke. Deze psychologie werd ook wel de psychologie van de derde weg genoemd.

Figuur 1.10
Carl Rogers
(1902-1987)

Carl Rogers
Abraham
Maslow

Enkele bekende voormannen van deze stroming zijn *Carl Rogers* (1902-1987) en *Abraham Maslow* (1908-1970). De humanistische psychologie ontwikkelde de gedachtegang dat de mens een continue strijd voert om zich te verwerkelijken. Op individueel niveau is elk menselijk leven een creatief proces waarin de mens letterlijk van zichzelf maakt wat hij is (zie ook tabel 1.5). Niemand van ons heeft een vaststaande en onveranderlijke natuur. We bezitten allen de potentie om te groeien en tot zelfverwerkelijking te komen. Het is ook mogelijk om in dit wordingsproces

te falen, met als gevolg teleurstelling in onszelf en uiteindelijk wanhoop. De humanistische psychologie ziet de taak van het individu in dit leven als een continu beslissingsproces, waarbij constructieve dan wel destructieve beslissingen mogelijk zijn. Degene die zijn beslissingen met de nodige omzichtigheid neemt zal een bevredigend en zinvol leven leiden.

tabel 1.5 Enkele kenmerken van de volledig verwerkelijkte persoon. Bron: Maslow (1970)

te falen, met als gevolg teleurstelling in onszelf en uiteindelijk wanhoop. De humanistische psychologie ziet de taak van het individu in dit leven als een continu beslissingsproces, waarbij constructieve dan wel destructieve beslissingen mogelijk zijn. Degene die zijn beslissingen met de nodige omzichtigheid neemt zal een bevredigend en zinvol leven leiden.

- neemt de werkelijkheid accuraat waar
- accepteert zichzelf, anderen en de natuur
- is spontaan en heeft weinig pretenties
- is georiënteerd op problemen, niet op zichzelf
- waardeert alleen zijn
- bepaalt het eigen leven
- heeft piekervaringen
- reageert met respect op de mysteries van het leven
- identificeert zich met de gehele mensheid
- zoekt relatief weinig vriendschappen, maar neemt deze wel serieus
- heeft democratische waarden
- heeft een sterk ethisch gevoel
- heeft een filosofisch, niet-vijandig gevoel voor humor
- is creatief

Wat hier is beschreven als humanistische psychologie wordt ook wel existentiële of existentieel-humanistische psychologie genoemd. Menselijke ervaringen zijn in deze benadering van belang voor het begrip van de mens. Dit bewustzijn gebruikt de mens om zijn eigen 'essentie' of zijn bestaanskenmerken te ontwikkelen. In de humanistische psychologie worden de mogelijkheden en de betekenis van het bestaan geaccentueerd. Volgens de humanistisch-psychologen is zelfregulatie in het leven een realiteit.

Net als de psychoanalyse heeft de humanistische psychologie een grote invloed gehad op het psychotherapeutisch handelen en op de wijze waarop mensen over zichzelf denken en praten. Ook heeft ze een belangrijk stempel gedrukt op het aanzien van de psychologie in de samenleving. Veel kritiek hebben humanistisch-psychologen te verduren gehad vanwege de beperkte wetenschappelijke waarde van hun werk.

Cognitivism

Zoals we hiervoor al beschreven vormde het behavioristische gedachtegoed de leidraad voor veel onderzoek naar menselijk gedrag tot ongeveer 1965. Toen voltrok zich met name in de Verenigde Staten en later ook in andere landen een tweede wetenschappelijke omwenteling, waarbij het behaviorisme plaats moest maken voor het *cognitivism*. De term cognitie heeft te maken met kennis. De cognitieve psychologie kan worden beschouwd als de wetenschap die bestudeert hoe mensen kennis verwerven, organiseren en gebruiken om hun gedrag te sturen. De eerste aanzet voor deze benadering kan worden herleid tot de praktische problemen waarmee Amerikaanse legerpsychologen in de Tweede Wereldoorlog werden geconfronteerd. Radiocommunicatie en radar werden als militaire toepassing steeds belangrijker en het was van belang dat mensen zo optimaal mogelijk gebruikmaakten van dergelijke apparatuur, die toen overigens nog niet zo geavanceerd was als tegenwoordig. Hierbij speelde voornamelijk de waarnemingspsychologie en de cognitieve verwerking van informatie een rol: zaken waarop het behaviorisme geen antwoord kon geven. Ook de stormachtige ontwikkeling van de informatica heeft veel bijgedragen tot de opkomst van de cognitieve theorie (zie Boon, 1982). Theoretisch gezien hebben de Gestaltpsychologie en de veldtheorie van Lewin een grote invloed gehad op het cognitivism. Hoewel het hier een stroming betreft die een grote vlucht heeft genomen in de hedendaagse psychologie, kan niet gesproken worden van een school, omdat er geen sprake is van een gemeenschappelijk object van onderzoek en er ook niet echt een kenmerkende representant kan worden aangewezen. Wel is het mogelijk om enkele belangrijke stappen in de ontwikkeling van de cognitieve verklaringen van menselijk gedrag als volgt weer te geven.

cognitivism

Tabel 1.6 Overzicht van enkele kenmerken van de belangrijkste psychologische scholen

'mainstream' denkbeelden van de desbetreffende psychologische school ten aanzien van:			
<i>School</i>	<i>Observeerbaar gedrag</i>	<i>Geest of mentale processen</i>	<i>Onderzoek en praktijk</i>
Structuralisme	vond men niet interessant	van groot belang geacht	nadruk op theorievorming en empirische toetsing, maar methoden van onderzoek bekritiseerd
Functionalisme	gedrag als gevolg van doelgerichte mentale processen	van groot belang geacht	sterke praktische oriëntatie, daardoor minder nadruk op wetenschappelijke theorievorming
Behaviorisme	hier gaat het om volgens de behavioristen	als er al over werd nagedacht, dan meende men dat mentale processen het gevolg waren van leerprocessen	sterke nadruk op theorievorming en empirische toetsing
Gestalt	gedrag als gevolg van hersenprocessen	hersenenprocessen bepalen de waarneming	sterke nadruk op theorievorming en empirische toetsing
Psychoanalyse	het gedrag wordt bepaald door motieven en drijfveren die diep in de persoon zijn verborgen	onderbewustzijn, ego, super-ego en id zijn kernpunten in deze benadering en hebben allemaal betrekking op de geest of mentale processen	onderzoek is zwak punt; hoewel er veel theorievorming in deze school is geweest, ontbreekt empirische toetsing
Humanistische psychologie	wordt niet erg benadrukt	nadruk ligt op groei en ontplooiing van het individu	onderzoek is zwak punt; reden waarom deze stroming veel bekritiseerd is
Cognitivism	is van belang naast mentale processen	is van belang naast observeerbaar gedrag	sterke nadruk op theorievorming en empirische toetsing

In 1930 braken Tolman en Honzik met het idee van drijfveerreductie geopperd door de behaviorist Hull. (In hoofdstuk 4 gaan we verder in op drijfveerreductie en motivatie). Zij stelden dat gedrag niet het gevolg is van een externe stimulus, maar

wordt beïnvloed door *verwachtingen* die het organisme heeft over beloningen van het gedrag, en door de aansporende waarde van die beloning. Gedrag kan dus niet worden weergegeven door de simpele s(timulus)r(espons)-keten alleen, maar komt beter tot zijn recht wanneer rekening wordt gehouden met cognitieve aspecten. Tolman opperde dat proefdieren in een doolhof een cognitieve kaart van die doolhof ontwikkelden, waardoor ze in staat waren om er hun weg in te vinden (*zie verder hoofdstuk 6 over leren*). Rotter, een sociaal- en persoonlijkheidstheoreticus, bracht in 1954 het idee naar voren dat mensen geneigd zijn om hun falen of succes toe te schrijven aan *interne of externe oorzaken*. De mens ziet zichzelf als verantwoordelijk voor beloningen (*reinforcements*) of het uitblijven daarvan, of heeft de neiging daarvoor voornamelijk anderen verantwoordelijk te houden. Heider (1958) stelde dat *intentie* een centraal begrip is in het sturen van gedrag en dat niet gesteld kan worden dat gedrag gemotiveerd wordt door interne krachten, tenzij het organisme de intentie heeft om een bepaald doel te bereiken. De intentie motiveert het gedrag en leidt het.

verwachtingen

interne of externe oorzaken

intentie

De behavioristische reserves tegen het gebruik van cognitivistische begrippen zijn voor een belangrijk deel ondervangen, omdat cognitief-psychologen evenzeer gebruikmaken van experimenteel onderzoek. In de laatste decennia staat de cognitieve theorie in de belangstelling van veel sociaal-psychologen. Cognitieve consistentietheorieën, zoals de cognitieve-dissonantietheorie van Festinger, vormden een grote stimulans voor veel onderzoek. We zullen deze theorie later bespreken.

Een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de cognitieve psychologie is geleverd door twee velden van onderzoek die ogenschijnlijk weinig met elkaar te maken hebben, te weten de snelle ontwikkeling van computers, en het werk van mensen als *Jean Piaget* (1896-1980) en *Noam Chomsky* (1928). Naar analogie van de wijze waarop computers instructies verwerken en met informatie omgaan, zou men ook het menselijke gedrag kunnen begrijpen. Systeemtheoretici als *Herbert Simon* (1916, ontving in 1978 de Nobelprijs voor economische wetenschappen) zouden zich de vraag stellen: 'Welke factoren spelen een rol bij de informatieverwerking, als een persoon waarneemt, onthoudt, denkt, en besluiten neemt?' (*zie Simon, 1969*). Als je ervan uitgaat dat een computer geprogrammeerd kan worden om net als een mens te reageren op een aantal stimuli, dan hebben we wellicht een redelijke verklaring voor het menselijke gedrag. Piaget heeft een grote invloed gehad op de cognitieve psychologie door zijn onderzoek naar de ontwikkeling van de wijze waarop kinderen redeneren. Zijn idee bestaat hierin dat kinderen vanaf de vroegste jeugd tot aan de adolescentie een aantal stappen of fasen doorlopen die elk gekenmerkt worden door een ander niveau van redeneren. (*In hoofdstuk 9 komen we op het onderzoek van Piaget uitgebreid terug*). De linguïst Chomsky heeft een grote invloed verkregen in de linguïstiek en de psychologie met de publicatie van zijn boek *Syntactic Structures* (1957), waarin hij stelt dat taal moet worden opgevat als een systeem van cognitieve regels en niet als stimulus-responsreeksen, zoals de behavioristen hadden beweerd. Bovendien ging hij ervan uit dat deze regels in zekere zin bepaald worden door de aangeboren capaciteiten van het menselijke brein, een gedachtegang die haaks stond op de heersende opvattingen van de behavioristen. Doordat veel onderzoekers met deze gedachtegang verdergingen,

Jean Piaget
Noam
Chomsky
Herbert
Simon

heeft Chomsky een grote invloed gehad op de ontwikkeling van de cognitieve psychologie (zie Chomsky, 1977). (In hoofdstuk 2 staat de vraag 'aangeboren dan wel aangeleerd' centraal.)

Recente ontwikkelingen

De cognitieve school mag zich verheugen in een grote schare volgelingen onder de huidige onderzoekers in de psychologie. Niettemin zijn er wel enige vraagpunten aan het ontstaan rond de algemene uitgangspunten. Is het wel zo dat er naast alle bewuste cognitieve processen die zich in de menselijk geest afspelen, ook vele processen zijn waarvan we ons niet of niet-volledig bewust zijn? Als een relatieve nieuwkomer op het gebied van de psychologische stromingen zullen we in hoofdstuk 8 aandacht schenken aan de zogenoemde automatische processen. Naast deze ontwikkeling signaleren we een toegenomen aandacht onder psychologen voor thema's als emoties en cultuur, en een hernieuwde aandacht voor wat wordt genoemd de evolutiepsychologie of evolutionaire psychologie. Hierin komt de aandacht voor evolutieprocessen als verklaring voor menselijk gedrag tot uitdrukking. In de komende jaren valt ook veel nieuws te verwachten van gedragsonderzoek dat zich richt op de menselijke genetische blauwdruk.

Studievragen

- Beschrijf de belangrijkste psychologische scholen of stromingen.
- Wat is het verschil en de overeenkomst tussen de diverse stromingen?

1.4 Psychologie in Nederland en Vlaanderen

De jaren voor de Tweede Wereldoorlog

Nederlandse empirische psychologie De geschiedschrijving van de *Nederlandse empirische psychologie* laten we aanvangen in 1890 (zie Heuvelman & Wiegman, 1989). In dat jaar werd aan de Rijksuniversiteit te Groningen Gerard Heymans (1857-1930) benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte, welk ambt hij aanvaardde met zijn rede 'Het experiment in de filosofie'. Evenals de Duitse structuralist Wundt huldigde hij een inductieve wetenschapsopvatting: het empirisch onderzoek bestaat erin dat men onbevooroordeeld de natuur observeert en registreert, waarna de verzamelde gegevens via een proces van generalisatie worden samengevoegd tot empirische wetten. In 1892 richtte hij in zijn eigen woning als eerste in Nederland een *psychologisch laboratorium* in. In 1909 werd het naar de Rijksuniversiteit van Groningen overgebracht. Wetenschappelijke bekendheid heeft zijn indeling in drie psychische grondkenmerken gekregen, te weten emotionaliteit, activiteit en primaire/secundaire functie, op grond waarvan acht *temperamenten* konden worden samengesteld. Na 1900 werd de psychologie ook op de overige Nederlandse universiteiten gedoceerd. Het onderwijs werd vanuit de wijsbegeertefaculteit verzorgd. Van een zelfstandige plaats van de psychologie was toen dus nog geen sprake en studenten konden psychologie alleen als bijvak doen. Het was tot 1922 zelfs niet mogelijk dat studen-

ten in de wijsbegeerte psychologie als hoofdvak konden kiezen. Vanzelfsprekend heeft deze situatie de ontwikkeling van de psychologie belemmerd. Met de aanstelling van de nieuwe hoogleraar Roels (1887-1962) in Utrecht werd het voor het eerst in Nederland mogelijk om een doctoraalexamen af te leggen met als hoofdvak psychologie. Dit verschafte vermoedelijk Utrecht zijn leidende rol in de periode hierna als het centrum van de psychologie in Nederland. Tot 1940 studeerden er in Nederland ongeveer vijftig psychologen af en dertig daarvan waren afkomstig uit Utrecht. De hoogleraren die in de periode tussen de twee wereldoorlogen ten behoeve van de psychologie werden aangetrokken, hadden wegens het ontbreken van een opleiding in eigen land hun opleiding doorgaans in Duitsland genoten. De invloed van de Duitse psychologie (onder meer de Gestaltpsychologie) op de Nederlandse situatie is dan ook aanzienlijk geweest. Bekende namen in dit verband zijn Wiersma, Zwaardemaker en Révész. De richting die de psychologie in Nederland inging en die als anti-elementaristisch en anti-natuurwetenschappelijk is te typeren, is dus een geheel andere dan Heymans had voorgesteld. Deze Duitse invloed duurde tot na de Tweede Wereldoorlog. Zo is bijvoorbeeld de opkomst van het behaviorisme zelfs tot geruime tijd na de Tweede Wereldoorlog nagenoeg aan Nederland voorbijgegaan.

Aanvankelijk was er weinig vraag naar psychologen. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam deze vraag op gang. Het ging daarbij voornamelijk om specialisten inzake beroepskeuze, personeelsselectie, schoolkeuze, enzovoort. In de jaren twintig namen de grotere bedrijven, zoals Philips, Stork en de PTT, psychologen in dienst. Vanaf de jaren dertig kwamen daar ook consultatiebureaus voor opvoedingsmoeilijkheden, pedologische instituten en inrichtingen bij. Praktiserende psychologen maakten voornamelijk gebruik van tests. Deze situatie duurde tot aan de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse psychologie had in die jaren geen duidelijk herkenbare theoretische structuur. Men was veel meer op de praktijk gericht: de vraag vanuit de samenleving naar *praktische oplossingen* werd steeds groter. De toegepaste psychologie steeg in aanzien en een aantal psychologen verenigde zich in 1938 in het Nederlands Instituut voor Praktiserende Psychologen (NIPP) om zo hun belangen beter te kunnen behartigen. Dit instituut richtte zich op drie activiteiten: de afbakening van de beroepsgroep (onder meer door titelbescherming na te streven), de afbakening van het werkteerrein en de ontwikkeling van een beroeps-ethiek. Het aanbod van psychologen bleef voorsnog gering.

*praktische
oplossingen*

In Vlaanderen waren de omstandigheden voor de Tweede Wereldoorlog niet gunstig voor de ontwikkeling van het vakgebied van de psychologie, mede vanwege de voortdurende scheidslijn tussen de Vlaamse en de Waalse cultuur. Het Belgische verhaal van de psychologie begon in Leuven, waar aan de universiteit de latere kardinaal Désiré Mercier (1851-1926) in 1892 het laboratorium voor experimentele psychologie begon. Hierdoor gestimuleerd is de voornaamste invloed van de Belgische psychologie op het terrein van de experimentele psychologie geweest. Bekende namen in dit verband zijn baron Albert Michotte van den Berck (1881-1965) en Adolphe Quetelet (1796-1874). Andere bekende Belgische onderzoekers waren in deze tijd Plateau (1801-1883) en Delboeuf (1831-1896). Van den Berck richtte zich in eerste instantie op het gebruik van introspectieve methoden. In de jaren twintig

werkte hij bij Zwaardemaker in Utrecht en richtte hij zijn aandacht vooral op perceptieonderzoek en leerprocessen. Na 1939 verwierf hij grote faam met zijn onderzoeken naar de perceptie van causaliteit en zijn denkbeelden over de methodologie van het experimentele psychologische onderzoek. Het werk van Quetelet is vooral baanbrekend geweest voor het gebruik van kwantitatieve, statistische methoden in de psychologie.

Na 1945

De jaren na 1945 hebben een stormachtige ontwikkeling in de Nederlandse psychologie te zien gegeven. Mede door het Fullbright-uitwisselingsprogramma maakte men op grote schaal kennis met de Amerikaanse psychologie. Dit had een toenemend gebruik van Amerikaanse leerboeken tot gevolg en ook het toepassen van andere methoden, zoals laboratoriumonderzoek. Voorts kwam er steeds meer kritiek op het gebruik van tests. Van begrippen als *betrouwbaarheid en validiteit* had de vooroorlogse psycholoog geen weet (zie Eisenga, 1978). Methodologie en het gebruik van statistische technieken kregen een grotere belangstelling en werden begin jaren vijftig in het curriculum ingevoerd.

De Nederlandse psychologie kwam na 1945 ook onder sterke invloed van de Franse fenomenologen en existentialisten (Sartre, Merleau-Ponty). Aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, waar F.J.J. Buytendijk (1887-1974) in 1945 werd benoemd, ontstond een bloeiende *fenomenologische school* die internationale erkenning kreeg. Het was Buytendijk die in Nederland de anti-elementaristische visies samensmeedde tot een systematisch theoretisch geheel. Hij hield een krachtig pleidooi voor een allesomvattende benadering van de mens en zijn bestaan en zag daarbij een belangrijke taak voor het 'schouwen' van de werkelijkheid weggelegd. In de jaren zestig verdween de invloed van de fenomenologische school geleidelijk, om plaats te maken voor de meer experimentele inslag van de Angelsaksische psychologie. De sociale psychologie deed haar intrede. Daarbij werd ook steeds meer de nadruk gelegd op de *methodologie*, onder andere met betrekking tot adequate onderzoeksdesigns en het statistisch toetsen van onderzoeksgegevens. Van grote invloed is in dit verband het werk van A.D. de Groot (1961) geweest.

In België maakte na 1945 vooral de beroepskeuze, schoolpsychologie, bedrijfspsychologie en klinische psychologie van kinderen en adolescenten een grote groei door, waarbij de eerste twee velden zich het verst ontwikkelden. Belgisch universitair onderzoek verwierf een grote reputatie op het terrein van de testconstructie en de standaardisatie van psychologische tests (Uiterwijk, 1977). De grote vooruitgang van de *Belgische testpsychologie* kan worden toegeschreven aan de activiteiten van Nuttin in Leuven en Coetsier in Gent.

Ook de beroepsperspectieven van psychologen verruimden zich. Rond 1950 vormden personeelselectie, beroepskeuzetests en pedagogische toepassingen nog de belangrijkste beroepsvelden, maar in de jaren zestig werden ze voorbijgestreefd door de klinische psychologie. De psychiatrische klinieken gingen psychologen aanstellen voor psychotherapeutische behandelingen, die net als medische behandelingen door overheid en ziekenfondsen werden gefinancierd. Later vestigde een groeiend aantal psychologen zich als zelfstandig psychotherapeut. Voorts werden

psychologen ingezet bij medisch opvoedkundige bureaus, in het onderwijs, bij sociale diensten, enzovoort. Door deze ontwikkelingen nam het aantal studenten in Nederland enorm toe. In 1952 werd psychologie een afzonderlijke studierichting binnen de verenigde faculteiten en dus formeel losgeweekt van de wijsbegeerte. In 1960 had elke universiteit zo'n vijf leerstoelen in de psychologie en was het aantal psychologen gestegen tot zeshonderd. In 1964 werd de psychologie binnen de faculteit der sociale wetenschappen ondergebracht. In dat jaar stonden ongeveer tweeduizend studenten ingeschreven. Door dit snelgroeiende studentenaantal moest ook de wetenschappelijke staf op de universiteiten worden uitgebreid. Deze posten werden over het algemeen bezet door jonge psychologen die vooral geïnteresseerd waren in een academische carrière en minder in de toegepaste psychologie. Een gevolg daarvan was dat er veel nadruk werd gelegd op wetenschappelijk onderzoek, dat op een hoger peil kwam te staan. Deze ontwikkeling ging ten koste van de toegepaste psychologie. In 1970 werd de titel 'psycholoog' wettelijk beschermd.

De snelle groei van de psychologie zette zich in Nederland door tot na 1970. Daarna veranderde het politieke klimaat ten opzichte van de sociale wetenschappen, mede ingegeven door een verslechterende economie. Dit dwong de academisch werkende psychologen om meer op de praktijk gericht onderzoek te gaan doen, veelal in opdracht van derden. Bovendien waren door de toenemende aantallen afgestudeerden en de niet rooskleurige economische situatie in de jaren tachtig en begin van de jaren negentig de beroepsperspectieven van afgestudeerden niet goed. En deze situatie duurt voort tot op heden, hoewel de beroepsperspectieven zich selectief lijken te verbeteren (zie Vrugink e.a., 1998 en tabel 1.7).

tabel 1.7 Het aantal gepubliceerde vacatures voor psychologen per afstudeerrichting, eerste 4 maanden 1997. Bron: Vrugink e.a. (1998)

<i>Afstudeerrichting</i> <i>psychologie</i>	<i>Aantal</i> <i>vacatures</i>	<i>In %</i>	<i>Afstudeerrichting</i>	<i>Aantal</i> <i>vacatures</i>	<i>In %</i>
Klinische psychologie / psychotherapie	313	25	Methodenleer	48	4
Arbeids- en organisatie- psychologie	235	19	Cultuur- en gods- dienstpsychologie	31	2
Onderwijs- en opleidings- psychologie	183	14	Psychogerontologie	29	2
Ontwikkelingspsychologie	114	9	Psychometrie/ diagnostiek	14	1
Gezondheidspsychologie	101	8	Fysiologische psychologie / psychofysiologie	9	1
Economische psychologie	67	5	Neuro- en revalidatie- psychologie	9	1
Sociale psychologie	54	4	Mathematische psychologie	8	1
Functieleer/cognitie	49	4	Persoonlijksleer	4	0

De psychologieopleidingen in ons land kunnen zich al jaren in een grote belangstelling van studenten verheugen. Zo stonden in het studiejaar 2002/2003 2900 eerstejaars studenten psychologie ingeschreven bij de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs. Dit aantal studenten vormt verreweg de grootste groep van de opleidingen 'Gedrag en maatschappij', waaronder ook de pedagogische wetenschappen, de bestuurskunde en de sociologie vallen (zie: <http://statline.cbs.nl/>). Het totaal aantal ingeschreven studenten psychologie is in het academisch jaar 2002/2003 13.480, dat is zo'n 10% meer dan in het jaar ervoor. Het aantal ingeschreven studenten is daarmee ongeveer 7,5% van alle in Nederland ingeschreven wo-studenten.

De sterke groei van het aantal psychologen kan ook worden afgeleid uit het aantal leden van de beroepsvereniging. Het ledental van het NIPP groeit van 36 vlak na de Tweede Wereldoorlog tot 1324 in 1970. In 1968 is de naam veralgemeeniseerd tot Nederlands Instituut van Psychologen (NIP), met stringente toelatingseisen, een eigen beroepscode, een verenigingsblad (weinig fantasievol *De psycholoog* genoemd) en sinds enige tijd een eigen *website* (www.psynip.nl/). Op 30 maart 2000 maakte het NIP bekend het 10.000^e lid te hebben verwelkomd.

Psychologische kennis speelt ook bij tal van andere opleidingen, op allerlei niveau, in toenemende mate een belangrijke rol. De kans is dus groot dat iemand die in ons land een studie volgt voor een bepaald beroep, in de opleiding kennismaakt met de verworvenheden van de psychologie. In tabel 1.8 geven we een actueel overzicht van de afstudeermogelijkheden in de psychologie bij Nederlandse Universiteiten. Uit dit overzicht herkennen we veel van de benamingen die ook al in tabel 1.3 aan bod kwamen. Daarnaast is er een aantal nieuwe aanduidingen, zoals Gezondheid & Levensloop (Nijmegen), of Technologie & Media en Veiligheid & Gezondheid (Twente).

Studievragen

- Waarmee valt de start van de wetenschappelijke psychologie in Nederland samen? En waarmee in België?
- Hoe laat zich de psychologie in die beginfase het beste omschrijven?
- En hoe kan de psychologie van nu het beste worden omschreven?

1.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we een blik geworpen in de keuken van de psychologie, als wetenschap die zich richt op het verklaren, voorspellen en beïnvloeden van menselijk gedrag. We hebben beschreven wat de uitgangspunten en achtergronden zijn van de wetenschappelijke psychologiebeoefening. We hebben overeenkomsten en verschillen beschreven tussen *common sense*-kennis over het menselijk gedrag en wetenschappelijke disciplines.

De psychologie van tegenwoordig kan ook worden begrepen door te kijken naar de historische ontwikkelingen van dit relatief jonge wetenschapsgebied. Om die reden hebben we een aantal van de bekendste en invloedrijkste psychologische

tabel 1.8 De Masterprogramma's Psychologie van de Nederlandse universiteiten
(bron www.psynip.nl, stand van maart 2004)

<i>Instelling</i>	<i>Masteropleidingen (in de Bachelor/Masterstructuur)</i>
RU Groningen	Arbeids-, organisatie- & personeelspsychologie, Hersenen en Gedrag, Klinische ontwikkelingspsychologie, Sociale psychologie en haar toepassingen
RU Leiden	Cognitieve psychologie, Gezondheidspsychologie, Klinische psychologie, Methoden en technieken van onderzoek, Neuropsychologie, Ontwikkelingspsychologie, Arbeids- en organisatiepsychologie, Sociale Psychologie
Universiteit van Amsterdam	Arbeids- en Organisationspsychologie, Klinische psychologie, Psychologische Methodenleer, Ontwikkelingspsychologie, Psychonomie, Sociale psychologie
VU Amsterdam	Arbeids- en organisatiepsychologie, Kinder- en Jeugdpsychologie, Klinische neuropsychologie, Klinische psychologie, Sociale psychologie, Cognitive science, Neurosciences
Universiteit Utrecht	Gezondheidspsychologie, Kinder- en jeugdpsychologie, Klinische psychologie, Neuropsychologie, Organisationspsychologie, PAGO (psychologie van arbeid en gezondheid in organisaties), Sociale psychologie, Toegepaste cognitieve psychologie
Radboud Universiteit Nijmegen	Gezondheid en Levensloop (keuze uit Psychogerontologie, Ontwikkelingspsychologie, Klinische Psychologie, Neuro- en Revalidatiepsychologie). Maatschappelijk Gedrag (keuze uit Cultuur- en Persoonlijkheidspsychologie, Sociale Psychologie, Arbeids- en Organisationspsychologie) Psychonomie (keuze uit Psychologische Functieleer, Mathematische Psychologie, Biologische Psychologie)
Universiteit van Tilburg	Psychologie en Gezondheid (keuze uit Klinische gezondheidspsychologie, Kinder- jeugdpsychologie of Klinische neuropsychologie) Sociale, Economische en Culturele Psychologie (keuze uit economische psychologie, organisatiepsychologie, sociale psychologie)
Universiteit Maastricht	Cognitieve psychologie, Biologische psychologie
Open Universiteit Nederland	Gezondheidspsychologie, Arbeids- en Organisationspsychologie en Interculturele psychologie
Erasmus Universiteit Rotterdam	Onderwijs- en ontwikkelingspsychologie, Arbeids- en organisatiepsychologie, Klinische- en Gezondheidspsychologie
Universiteit Twente	Arbeid & Organisatie, Kennis & Onderwijs, Technologie & Media, Veiligheid & Gezondheid

stromingen van de afgelopen eeuw beschreven, alsmede de invloed die deze stromingen hebben gehad op de Nederlandse ontwikkelingen. In dit boek zullen we nader kennismaken met de basisvakken functieleer, ontwikkelingsleer, persoonlijkheidsleer en sociale psychologie en het toepassingsvak klinische psychologie. In de eerstvolgende hoofdstukken maken we eerst kennis met een aantal biologische processen die het mensen mogelijk maken om te functioneren.

1.6 Lees- en surfsuggesties

Bekijk ook eens andere inleidende boeken op het terrein van de psychologie. Meestal betreft het dan prachtige Amerikaanse boeken, vol foto's, tekeningen en Amerikaans illustratiemateriaal. Een andere mogelijkheid is een bezoek aan enkele van de psychologische websites die hieronder worden genoemd. In vrijwel elke kiosk zijn tijdschriften te vinden waarin de psychologie wordt gepopulariseerd (*Psychologie*). Voor iemand die dit niet genoeg vindt, zijn er nog de vele honderden wetenschappelijke tijdschriften waarin psychologen over hun werk publiceren. Een selectie van deze tijdschriften kun je vinden in iedere universiteitsbibliotheek en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Op het internet is een schat aan informatie te vinden over de psychologie als experimentele wetenschap. Hieronder geven we een opsomming van grote websites met informatie over de diverse deelgebieden binnen de psychologie, vormen van onderzoek, onderzoeksmethoden, geschiedenis en tijdschriften, en met links naar andere relevante sites. De veelheid aan aanbod verhindert ons in dit geval om compleet te zijn.

Psych Web

Zeer uitgebreide informatie voor '(students and teachers of psychology'. We vinden hier onder andere complete klassieke werken van Sigmund Freud en William James, brochures, discussiepagina's over allerlei psychologische onderwerpen, *self-help resources*, sheets voor onderwijs, links met alle psychologische tijdschriften op het web, en links met 737 vakgroepen psychologie van universiteiten, van Aarhus tot Zurich.

<http://www.psychwww.com/index.html>

PsycSite

Vergelijkbaar met Psych Web, maar met meer nadruk op de psychologie als wetenschap, dus ook veel aandacht voor onderzoek en methodologische kwesties en voor (te downloaden) software ten behoeve van psychologisch onderzoek.

<http://stange.simplenet.com/psycsite/>

PsychNET

De officiële site van de American Psychological Association met uitgebreide links en een online tijdschrift (*The APA Monitor*). Tamelijk traag vanwege plaatjes.

<http://www.apa.org/psychnet/>

Hope College Web Resources in Psychology

Rubrieken met relevante links naar psychologische organisaties (zoals APA), Psych Web en PsycSite, geschiedenis van de psychologie, onderzoeksmethoden, neuropsychologie, ontwikkelingspsychologie, perceptie, geheugen, probleem oplossen, taal, intelligentie, enzovoort.

<http://www.hope.edu/academic/psychology/geninfo/resource.html>

Classics in the History of Psychology

Een interessante site, ontwikkeld door Christopher D. Green van de York University te Toronto (Ontario, Canada), met een groot aantal oorspronkelijke basisteksten. Je vind hier ondermeer werk van Binet (intelligentie, zie hoofdstuk 10), Cattell (persoonlijkheid, hoofdstuk 10), Dewey (reflexen, hoofdstuk 1), Freud (onder andere persoonlijkheid, hoofdstuk 10), Koffka (Gestalt, hoofdstuk 5), Watson (behaviorisme, hoofdstuk 6), enzovoort.

<http://www.yorku.ca/dept/psych/classics/>

Een site met biografieën van de belangrijke psychologen uit de geschiedenis tref je aan op: <http://www.800therapist.com/history/Main.html>

Ter aanvulling op tabel 1.1 en 1.2 surf je naar: <http://spsp.clarion.edu/mm/RDE3/C6/C6MainMenu.html> voor uitleg over het opzetten van een experiment.

Een leuke verzameling sites biedt: <http://psychologie.pagina.nl/>

Meer informatie over het NIP tref je aan op www.psynip.nl

Voor specifieke onderwerpen verwijzen we per hoofdstuk naar relevante sites.